

ПОГОВОР

Слободан Турлаков

Ако Косту Стојановића, истакнутог нашег научника и професора Велике школе и Универзитета, пре свега као оног који је, у извесном смислу, увео кибернетику у нашу свакодневицу, као нову и, у будућности, доминирајућу не само научну дисциплину, посматрамо и као неуморног националног и политичког радника, онда се намеће као срећна околност, управо оно што је била несрећа за српски народ – његова прерана смрт, у 54. години (рођен 1867. у Алексинцу).

Одиста, сва његова политичка визија, мада више и пре његова жеља, на чијем је остварењу упорно радио, већ у предвечерје његове смрти, видно је губила земљиште, и готово је немогуће не посумњати, да са тим сазнањем и разочарењем, није дочекао своје последње тренутке, 3. јан. 1921. Јер, за њега више није могло бити тајне, шта ће се десити са државом СХС, утолико пре, што је половину свог укупног министровања, „одрадио“ у новоствореној држави. Најпре у Давидовићевој влади, потом два пута у Веснићевој, и на крају у Пашићевој (трећег дана био је покојник), када је имао прилику да види и доживи сву илузорност идеја о стварању заједничке државе, коју су и пре њеног стварања, притајено, а касније и отворено и јавно, разбијали њени западни делови, желећи своју самосталност.

Та околност наводи нас на помисао, да је Коста Стојановић, више пресвиснуо, но што је умро, видећи и као државник и као научник, неоснованост будућности и развоја заједничке државе, која је настала на српској пропасти, и националној и државној.

Отуда и није чудо, што у наслову, овој својој, како је сам назвао, „расправи“, није издржао, јер „Слом и васкрс Србије“ није довршен. Од последње, четврте књиге, остао је само наслов, а ни трећа није богата изворним материјалима. Другим речима, изостао је – Васкрс Србије, што мора да значи и мора да упућује на мисао, да сам Коста Стојановић, нити је видео, нити доживео тај васкрс. Напротив!

Штавише, васкрс је постао још већим сломом, прави и трајни српски пораз, који као зла коб и зла судбина, доживљава свој размах

и своју неминовност, чак тако и толико, да прети потпуном уништењу српског народа, па самим тим, и његове државе.

Тако гледано и тако доживљено све оно што се са српским народом радило и дешавало, после 18. новембра/1. децембра 1918, тј, од дана тзв. уједињења и прогласа Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, упућује на већ речену мисао, да је Коста Стојановић имао срећу што је умро тако млад, и на почетку правог и незаобилазног српског краха, да не гледа оно чега се целог живота гнушао и гадио – себичност, грамзивост, рад на сопственом „промакнућу“, на рачун општих народних интереса. Заправо, све оно што су, у највећој мери, Срби наставили да раде, непрестано се отимајући о власт, рад које су све заборављали и све жртвовали, свака на прагу себе и своје котије.

Одиста, могло би се рећи да је слом на крају 1915, према оном што се сваким новим даном видело и доживљавало, до дана данашњег, био прави васкрс! Поготову што је 1915, свако у себи имао и гајио своју непоколебљиву наду у спас! Временом, не само да је пресахла та нада, и појединачна и колективна, већ је постала незамислива. Чак и неоснована, јер званично потребна и прокламована – лаж, као врховно и оживотворено биће, непрестано игра свој „danse macabre“, желећи да својом опсенарском голотињом, прекрије цео наш хоризонт. Србија је постала један непрегледни „грангињолски спектакл“, немајући снаге да у њему препозна свој галопирајући и незадрживи крај.

Међутим, ипак и на првом месту, ова је „расправа“ у највећој мери посвећена Николи Пашићу, што је, вероватно и разлог, бројних пертурбација током излагања њеног садржаја, чиме је у приличној мери заобиђен њен континуитет.

По ономе како је писао ову расправу, има се утисак да је Стојановићев животни циљ био да скине са пиједестала, Пашићеву, готово окруњену, величину, коју је он 40-годишњим властољубљем неговао и разастирао, „за добро и напредак отаџбине“, да би тиме, у пуном смислу значења речи, обележио њен трновит пут, од васкрса до слома. Одиста, он је на политичку сцену ступио као народни посланик 1878, дакле у години кад је Србија достигла своју самосталност и независност, а са ње сишао 1926, када је, заједно са краљем Александром, довео до њеног нестајања.

Наравно, ово није никава досетка, нити случајна инверзија, већ наша, српска, трагична и незаобилазна реалност и стварност.

Но, ако током целе књиге провејава Стојановићева темељна потреба, да докаже да је Никола Пашић, био један редак опортуниста и егоиста, да је све друго у његовом животу било подређено његовој неминовности у српском постојању, да је био човек необразован, да

није знао ни један страни језик, да није био државник који ствара својом политиком догађаје, већ се вукао за њима, препуштајући да време реши и највеће егзистенцијалне проблеме српске државе... дакле, човек који не само да није био достојан да буде деценијама на челу српске управе, да је, коначно, највећи кривац нашег слома на крају 1915... како онда објаснити Стојановићев пристанак, да после свега шта је о њему мислио и писао, уђе у Пашићеву владу, 1. јан. 1921!? Чак и да је због тог свог необјашњивог, не може се рећи непромишљеног, геста, доживео, трећег дана, свој животни слом! Дакле, прави *салио моршале!*

Је ли то последица очајања и беспућа у које је запао после четири министровања у држави СХС; али то би онда био опортунизам, да се остане, и у новим околностима, у оптицају, у ком је вазда био, од младих дана, 1901, кад је први пут изашао на политичку арену! Али то је неспојиво са личношћу Косте Стојановића. То би значило да се одрекао себе, и свог чистог и часног животног пута, испуњен најљудскијим идеалима. Да не кажем, и српским.

Да сам остао што сам био на почетку свог животног пута, позоришни човек и драмски писац, из ове историје Косте Стојановића, видео бих једно трагично преобраћање, један, како он то често каже, „ретрет“ од свега онога чему је тежио и чему се посветио. Он који је, да се тако фигуративно изразим, све време хтео Пашићеву (политичку и државничку) главу, дао му је на крају – своју, чисту и узвишену, до самих сјајних звезда! Иако Пашић није био мушка Салома, а ни он – Јован Крститељ!

Ако је Пашић, како сам Стојановић каже, абдицирао југословенство, и да се на крају вратио идеји велике Србије, могао би се речени „ретрет“ схватити и као покајање и извињење Пашићу, који је пре њега схватио с ким има посла, баш као што је то видео и доживео војвода Мишић, без обзира што би Пашић у свом властољубљу, корупционаштву, и по свом извитопереном и превртљивом карактеру и балканском шеретлуку, остао исти.

Немогуће је схватити, чак и претпоставити шта је Стојановић хтео и намеравао са тим уласком у Пашићеву владу. Напослетку, он са Пашићем није проживео само та два дана у његовој влади, морало је бити и неких ранијих сусрета и споразумевања, чији је развој и простирање пресечено смрћу. Једна гротескна тајна која је са њим сишла у гроб.

У сваком случају, близу је памети, да је све оно што је доживљавао и доживео ступањем у Пашићеву владу, били страховити удари и ломови, чак и одрицање самог себе, онога Стојановића, који је напу-

стио своје другове из Опозиционог блока, кад су ови пристали да подрже Пашићеву владу, опомињући их да су тиме изгубили право на свој досадашњи рад и на своју критику његове владе! А он сам, постајући министар у Пашићевој влади, не само да је изгубио то право, већ је изгубио право да стане чиста лица пред своје бивше другове из Опозиционог блока, којима је у својој оставци, 3. нов. 1918, поручио „одвајајући се од Вас, изјављујем да ћу свој програм и рад, који вам је познат, кад се вратим у Србију, јавно објавити и позвати да за мном пођу сви они који су мојих идеја. Желео бих да наша група, која је до сада спутавана да се одреди бољим путевима, да се сретнемо гдегде, на новом путу и радовао бих се, ако бих, од својих старих другова, нашао кога за сарадника на принципијелном програму здравих начела и нових потреба, које траже људи савремених начела и начина рада“.

Испало је да нових путева нема, или, пак, да их је и сам Стојановић напустио и отишао низа страну!

Дабоме, све то није само лична трагедија Косте Стојановића, већ и свих поштених, некористољубивих, начелних и идеалних бораца, Срба, који су се свесно и одушевљено жртвовали за остварење националних идеала и националног програма, изражених најпре у Нишкој декларацији, која, како је записано, проглашава српски ратни национални циљ, а потом и у Крфској декларацији, која представља корак ближе свему ономе што Србија има да доживи у свом жртвовању за спас и ослобођење оних, који су се до последњег дана храбро и јуначки борили против ње, у редовима њених непријатеља.

Позната је и хваљена мисао Радована Самарцића – „Србија је била мала земља, по којој су ходали велики људи!“ У њиховом не малом броју, налазио се и наш Коста Стојановић. Међутим, као и сви остали, ни он, та ретко умна и српска глава, није видео опасност по Србију, коју доноси Југославија! Један једини српски великан, који је то видео, био је војвода Мишић, који је после свог инспекцијског путовања по западним крајевима државе, марта 1919, саветовао регента да не улази у то гротло.

„Из свега што сам видео и чуо, ја сам дубоко зажалио што смо се ми обмањивали некаквом идејом братства и заједнице... Једноставно речено: То је најодвратнија фукара на свету. Сви одреда, у толикој мери лажни и дволични, да сумњам да на кугли земаљској има већих подлаца, превараната и саможивих људи... Не заборавите, Височанство, моје речи! Ако не желите да се љуто кајате.“

Додуше, има још један такав Србин, али он је живео у Америци. Наиме, тог лета, 1919, у Београду је боравио наш славни научник Михаило Пупин, када је посетио и војводу Мишића:

„Све ово што је на фронту учињено у време балканских ослободилачких ратова, као и касније, од четрнаесте до краја осамнаесте, све је то дело српских снага и српских руку, уз припомоћ савезника. Зашто да тај ореол славе, Срби скидају са својих глава и да га натурају и неком другом, који за то никаквих заслуга нема? То је страшна глупост, која ће се кад-тад српском народу осветити!“

И осветила се!

*

Речено је већ да је главна и руководећа мисао ове „расправе“ – Никола Пашић, са свим његовим особеностима и неуништивостима, као једна неуклоњива датост, и у Радикалној странци и на челу државе, видећи у њему сву моралну нискост једног човека, спремног на све, не бирајући, притом, средства, само да би очувао свој доминантни положај. Штавише, као онај који је неминован у свим временима и свим догађајима, иако их није стварао, већ увек и свакад ишао за њима, ма какви они били и ма како и колико одређивали судбину Србије.

Провлачећи га кроз сва поглавља своје расправе као главну личност, Коста Стојановић му је посвећивао и читаве главе, често се у њима и понављајући, рачунајући да ће тиме темељније сугерирати читаоцима, да увиде потребу да се дистанцирају од оног који им је врло талентовано, и преко својих плаћених агената, напунио главу мишљу, да је он, Пашић, једини и незаменљиви предводник српског народа. Чак и после слома, крајем 1915, иако су га, због њега, сви оптуживали и теретили.

У богатству тако сложеног изобиља Пашићевог мозаика, Коста Стојановић је посебно акцендовао да је Пашић човек без икаквог општег и стручног образовања, да ни један језик није знао, да је је без икаквог административног искуства, да је аматер у спољној политици, да је унео корупцију и у владу и у Скупштини, да је највећи опортуниста ког је видео и за ког је чуо, да је штитио оне који су били његови људи, ма какве проневере и неморалне гафове чинили, да је странком владао као прави деспот, и као такав немилосрдно лишаво странку свих умних и честитих људи, да је оне, који су се усудили да критикују њега и његов метод рада, проглашавао за шпијуне и велеиздајнике, или бар као оне који су лишавали странку њених начела, те су као такви били непожељни.

Уз помоћ, вазда њему оданог, скупштинског радикалног Клуба – којим је суверено владао ужички прота Милан Ђурић, онај што је претио либералима, кад радикали победе на изборима, да ће се са

њиховим главама играти на Теразијама! – Пашић је обарао њему несимпатичне владе, чак и својих другова, радикала, као Саве Грујића, Пере Велимировића, Ђоке Симића, Мише Вујића, Милована Милвановића. Уосталом, све су му биле несимпатичне, у којима он сам није учествовао.

Стојановић је поменуо и податак, кад је дошао у сукоб са спасеним посланицима, јер није желео продужетак рада Народне скупштине, Пашић им је подметнуо да је њихов заједнички Клуб свих странака, хтео да се мења спољна политика, па самим тим да је требало направити сепаратни мир. Пашић је, штавише, њихов списак доставио француској влади, која је против њих, завела строгу контролу на њеним границама. Истицао је и Пашићеву превртљивост, кад је о истим стварима, сваки час заузимао другачије ставове, не схватајући да превртљивост и нелогичност припада само силнима и моћнима.

Уопште, Стојановић је тврдио да је Пашић у целокупној политици видео само себе, да је зарад власти био готов на сваку нечајност, доказујући и тиме, како „нигде веће перверзије у појмовима части, морала и дужности, но што је било у нас и што ће је још бити“, докле год се типови као што је Пашић, буду успевали да наметну као неминовност. Често понављајући да се Пашић непрестано додваравао савезницима, не би ли му повратили пољуљани ауторитет, сем Италији, коју је прогласио нашим великим непријатељем, због жеља за нашим „српским приморјем“, које је било услов за њен улазак у рат, санкционисан тајним Лондонским уговором Италије са савезницима, 13. априла 1915.

Бавећи се пасионирано Пашићем, Стојановић је понекад знао и да се залети, као на пример, тврдећи да Пашић нема никакво образовање и да не зна ни један страни језик. Међутим, Пашић је пет година студирао технику у Цириху, коју, додуше, није завршио, али је свакако за то време морао савладати немачки, као и руски, пошто је неколико година, у разним приликама, и у Русији боравио.

*

Коста Стојановић је ушао у политику 1901, када је као народни посланик, са групом младих истомишљеника, прихватио идеје чистог радикализма, као носиоца праве и пуне демократије. Иако се убрзо уверио да међу радикалима, преовлађују опортунисти који су инспирисани само личном коришћу и амбицијама, далеко од сваке прокламоване начелности, ипак се 1906, као већ познати и признати научник, прихватио и министарског положаја. У Пашићевој влади, која је ушла у економски рат са Аустроугарском, који је, управо Ко-

ста Стојановић, као министар народне привреде, имао да изнесе и реши у српску корист. За две године његовог министровања, 1906–1908, он је испунио све наде и потребе српске привреде и државе, успевши да за српски извоз и увоз, нађе тржиште у другим државама, благодарећи, у првом реду, изнајмљивањем солунског пристаништа, чиме је престала зависност од Аустроугарске, и да тако извојевао праву независност и самосталност Србије.

Као што се из ове расправе видело, у четвртм мандату, 1912/13, у време балканских ратова, није издржао и поднео је оставку, чиме се јавно дистанцирао од Пашићевих метода рада, остајући и даље члан Радикалне странке, и њен народни посланик, али у независном статусу.

Наш војни и државни слом, крајем 1915, доживљава као личну трагедију, да би са групом посланика из разних странака, најпре у Солуну, а потом у Риму, где су се сви избегли окупили и основали заједнички Клуб посланика свих странака, одричући се страначког подвајања, до повратка у ослобођену земљу, и тако сви имати један исти циљ: ослобођење земље, повратак наше слободе и независности. Коста Стојановић је изабран за првог председника тог Клуба, на ком ће се месту, једно време, наћи заједно са Јашом Продановићем.

Виђена је, па самим тим и праћена, њихова беспопштена борба да се настави скупштински рад, као сигурни гарант речених начела, најпре и највише у домену контроле рада саме коалиционе владе, формиране пред Колубарску битку, у Нишу, новембра 1915, од трију странака – Радикалне, Самосталне радикалне и Напредне, са Пашићем на челу. Дакле, са већ устаљеним методама и начинима рада, одн. нерада, и како Стојановић каже, њеног трогодишњег продавања зјала на Крфу. Њихова борба за продужетак рада Скупштине, која је 1. окт. у Нишу одложила рад до даљег, с тешком и невероватном муком, уродила је плодом, само два пута, па је тако први састанак Народне скупштине био у августу и септембру 1916, и други пут, благодарећи говорима Лојда Џорџа и Вудро Вилсона, фебруара–априла 1918, оба пута на Крфу, где је иначе влада формално пребивала, уз велики број избеглица и нераспоређених официра, пошто се у априлу 1916, наша реорганизована и оснажена војска, преселила на Солунски фронт, заједно са новом Врховном командом и престолонаследником, као врховним командантом.

Видело се да је Стојановић за наш слом кривио у највећој мери Пашићеву владу и Врховну команду, чак приписујући тај слом искључиво њима, њиховој неспособности, збуњености и изгубљености. Наравно, он у свим тим својим нападима, нигде не помиње и, Уставом неодговорног, престолонаследника, иако је он као врховни ко-

мандант и шеф државе, имао под собом Врховну команду са легендарним војводом Путником на челу, баш као и коалициону владу, и хтели – не хтели, морали су заједнички радити, па и заједнички сносити све последице тог рада, што је, можда и вероватно, Стојановић и подразумевао. Штавише, мада само једном, можда чак неопрезно, навео је да су регент и влада главни одговорни чиниоци за наш пад и расуло, што је, наравно, истина. Јер, војска је чинила своје, мада грдно ометана избеглицама, које су својом све већом бројношћу, безнађем и хаосом, умногоме спречавале организованије и успешније повлачење војске. Но, заједничка везаност за родно тло, које су сада заједнички, са тугом и болом напуштали, идући пут безнађа, они су се у свем том обједињавали, и нигде није забележен било какав неспоразум или сукоб међу њима. Управо то јединство у трагедији, било је тако опште и непоколебљиво, да га Стојановић и бележи, како се оно манифестовало, у заједничком трпљењу и подношењу свих погубљених ситуација, кад су мртви и заостајали обележавали пут наше Голготе, да би у једном тренутку истакао, да нигде „ни један шамар није пукао“, као последица озлојеђености на оне који су их довели у Албанију, у ту земљу глади и разбојништава.

*

Рана смрт, на самом почетку 1921, када још нису биле објављене и откривене све истине минулих догађаја, о чему је много тога писао и судио, и по претпоставкама и интуицијом, а свакако и огромним историјским знањем, да се могао и аналогично кретати по свим нерасветљеним догађајима. Тако је и предвиђао у будућности, наставак међусобних борби и уништавања, да ће Европски рат бити увод у још страшнија разарања и уништавања, што се и десило, и као што ће се и даље дешавати, све док овај свет и планета не ишчезну.

Ипак, он је прихватио Европски рат, верујући у савезничку победу, па самим тим и у њихово одређење у погледу малих народа и држава, по принципу националности. Утолико пре што су западни свезници, бар тада, били дезинтересирани у погледу Балкана, за разлику од Италије, чији је улазак у тзв. Четворни савез, имао и империјалистичке намере, допуштене и тзв. Лондонским уговором, који је можда и због тога остао тајна.

То што су наш национални програм, одн. наше националне аспирације, јавно објављене, после Колубарске битке, кад се сматрало да је њеном победом, настао згодан тренутак да Србија истакне основе за коначно решење свог националног питања, Стојановић иако је прихватио оправданим те аспирације, није се много заоку-

пљао ни Нишком декларацијом, а ни Крфском, мада је ову другу сматрао конкретнијом и реалнијом, јер су се у њу уткали и представници Југословенског одбора, састављеног од представника Срба, Хрвата и Словенаца из Хабзбуршке монархије. Даља кретања у погледу те декларације са Крфа, била су доста врлудава, јер се Југословенски одбор знао и независније понашати, па чак и харангирати против српске владе, инспиришући, нарочито енглеску штампу, за идеју тзв. српског империјализма, што је Стојановић одлучно одбацивао. Додуше, бивајући вазда сумњичав у погледу рада и идеја Пашићевих, Стојановић је, нарочито у предвечерје Женевског споразума – уосталом не само он, него и већи део опозиције – правдао те и такве самосталније акције Југословена, наводним Пашићевим некоректним понашањем и држањем према њима. Чак је говорио како се Пашић, пред крај, определио за велику Србију, што је могло да буде и разлог за појачање непријатељства и престолонаследника према Пашићу, поготову што се будући краљ Александар, силно заносио великом Југославијом, већом и од некадашњег Душановог царства!

Вођен својим опортунизмом и властољубивошћу, Пашић је дотерао и до споразума са Стјепаном Радићем, а није био далеко ни од Анте Павелића, финансирајући његов лист „Хрватско право“.

У сваком случају, Стојановић је предвидео да ће повратак у ослобођену земљу, представљати већи хаос, а свакако и трагедију, но што је био слом 1915. Партијске борбе су се обновили стварањем Клуба радикала у Ници (1916) Стојана Протића, а већ на другом састанку Скупштине 1918, оне су се размахале, како наш писац каже, више и јаче но раније у Србији. Вероватно и због изгледа скорог повратка у земљу, па се требало, за времена, постарати за уносне положаје и послове. Стог и није чудо што се са предвиђањем скорих великих догађаја, паралисала не само свака критика, већ и сама опозиција.

*

Коста Стојановић је имао велике примедбе на вођење наших војних операција почев од 22. септ. 1915, кад су нас са севера напали Аустро-Немци, а неколико дана касније, и Бугари са истока. Интересантно, он једва помиње Цер и Колубару, и већ онда далеко више критикује, по њему, смушеност и збуњеност Врховне команде, но што је слави због величајних победа и стравичног аустријског пораза, што је, иначе, био повод за многе изјаве и студије, у којима су се величали Путников стратешки и операциони војнички таленат; чак да ће те његове битке послужити у педагошке сврхе на страним војним студијама.

Стојановић је међу онима који сматра великом грешком владе и Врховне команде, што није одмах извршен упад у Бугарску, кад је ова 8. септембра извршила мобилизацију, верујући да би наша војска за неколико дана свршила са њом, још пре немачког напада са севера. При том, ни он, ни толики заговорници те идеје, ни једном речју не помињу, с којом војском би то Србија извршила окупацију Бугарске, а с којом би се одупрла немачком нападу са севера! Једноставно речено, Србија није могла, нити је имала снаге, да такав неостварив подвиг изврши, и у томе је главна и највећа кривица савезника, што јој нису пружили пуну и благовремену помоћ. Под околностима, двоструког напада трупа жељних да сасвим сатру Србију, и као државу и њен народ, Србија је морала доживети слом, сигурно и већи, да су Централне силе, довршиле гоњење њене разбијене војске до грчке границе, утолико лакше јер су имали наклоност грчког краља Константина.

Прелазећи преко те реалности, он се сав усредсређује на критичка обрушавања на владу и њен орган, Врховну команду, од краја септембра 1915. Он чак негира постојање планираних одбрамбених линија, да се повлачило без реда и плана, као последица неспособности и неодлучности оба фактора, пребацујући сву кривицу нашег слома, у нов. 1915, на њих, а опет, на једном месту, признаје да у таквој ратној ситуацији, Србију не би спасао ни Наполеонов војнички геније.

Ипак, треба подсетити да је Врховна команда на челу са Путником, израдила детаљне ратне планове још 1908, у време анексије, очекујући и тада аустроугарски напад.

Треба, даље, рећи да су савезнички команданти признавали, још у току рата, да су савезници криви за слом Србије, да су обећавали помоћ са којом нису пристигли, ни бројно, ни технички опремљени, што ће се поновити и у случају Румуније, коју су, додуше, руске трупе помагале, и Добруцу браниле у садејство са њеном војском. Истина, ту и тамо, Стојановић је уписивао у грех савезницима, нашу пропаст, али то му није сметало да главну и судбинску кривицу за слом, сваљује на владу и Врховну команду, врло често нудећи, по његовом осећању, бољи и ефикаснији распоред трупа, који би нас спасао великих жртава и губљење земље у тако кратком року, од свега три недеље, мада има сведочанстава да је наш отпор трајао 54 дана.

Посебно се окомљује на наше повлачење кроз Црну Гору и Албанију, које, ни у мирно доба, нису могле саму себе да прехране, истичући као бољу и спасоносну варијанту, повлачење ка Солуну, где су били сви наши прехрамбено-војнички депои, где би се спојили и са савезницима, мада сам наводи да је у Солуну, тада било једва око 10 хиљада француских војника.

Истичући, не једном, милицијски карактер наше војске, нудећи јој недостижни узор у европској стајаћој војсци, Стојановић пренебрегава чињеницу да је та наша милиција срубила, крајем 1914, ту примерну европску стајаћу војску. Коначно, наш пробој Солунског фронта, био је са истом милицијом, која је, мада је помагана од савезника, непрестано одмицала испред њих у гоњењу „овенчаног“ непријатеља, често дивајући и без пратеће коморе, те их је ослобођени и одушевљени народ, прехрањивао својом оскудицом, оном коју су од окупатора прикрили.

Интересантно, колико и чудно, тај наш величанствени и славом овенчани јуриш, који је, у ствари, представљао пут ка васкрсу Србије, Стојановић уопште није пратио, сем што га је, такорећи, успутно, констатовао, док је наш пораз и повлачење пратио до детаља, заузет, у то време, више политичком борбом, којом се имала изнудити од Пашића, ако не оставка, а оно коалициона влада, чак и са учешћем Југословена у њој.

Стојановић је и својим животним и радним искуством, бавећи се примењеном математиком и управљеним процесима по њој, могао и морао да види у дволичном понашању тзв. Југословена, а поготову по очајничкој борби њихових земљака, у одбрани непријатељске окупације Србије, неодрживост и неоснованост будуће државе. Могао је то увидети, још од времена краткотрајне окупације (1914) Мачве, када су аустријске јединице састављене управо од тамошњих Хрвата, муслимана, Словенаца, па и Срба, починили такве бестијалне покоље и разарања, да је српска влада позвала као сведока, Швајцарца, лекара и криминалога, Арчибалда Рајса, да научно утврди истину о том њиховом пакленом оргијању! Он је то учинио, савесно и детаљно, али о томе свет није био обавештен, нити обавештаван, као што, уосталом, није ни о Јасеновцу. Онда је Александар прогласио велики заборав и помирење, а четири деценије касније, Тито ће све покоре над Србима замаглити паролом „Братство и јединство!“, свеједно што су у оба случаја само и једино Срби били непрегледне жртве.

Ми смо већ много пута писали, да је „Нишка декларација“ – по којој ће се Срби борити за ослобођење и своје браће, и да ће тиме „искупити обилато крваве жртве, које данашњи српски нараштај има поднети“ – умоболно и неодговорно проглашена као српски ратни циљ, што се до дана данашњег понавља у науци!

*

Једно поглавље, под насловом „Први епilog“, Коста Стојановић посветио је Црној Гори, мада више књазу одн. краљу Николи, ког

сматра главним кривцем за њену капитулацију и склапање сепаратног мира са Аустроугарском.

Приписујући му сталну и не баш много прикривену жељу да се домогне престола целог Српства, коју је отвореније поверавао Русији, као потребу Српства и његове срећније будућности, стављајући јој на душу извршење те његове жеље, у чему као да је успевао, нарочито за време Александра III, већ и тиме, што га је тај руски цар признавао за свог јединог пријатеља у Европи.

Касније, Никола је почео да кокетира и са Аустроугарском, у истом смеру и са истим циљем, па се чак надао да ће га цар Фрања Јосиф, после пропасти Србије, признати као краља целог Српства. По Кости Стојановићу, западни савезници су, уочи потписа сепаратног мира, чак сумњали да је Никола у тајном дослуху са аустријским двором! Међутим, каже, преварио се у рачуну, и ето капитулације и Николиног бекства, најпре у Италију, код зета и ћерке, а потом у Француску.

Стојановић је обелоданио све радње око мира, чак је пронашао писмо којим је Никола први понудио мир, као и документа, објављена још током рата, у Лозани, о свем оном што је настало после његовог одласка из Црне Горе; па, дакле, и о капитулацији и склапању мира.

У касније догађаје, око Црне Горе, Стојановић није улазио, па ни око њеног спајање са Краљевином Србијом, које, иако је, 13. нов. 1918, Велика народна скупштина у Подгорици у том смеру, све једногласно решила да до тог уједињења дође, оно, ипак, формално није спроведено и извршено, мада је у том циљу послата једна делегација у Београд, на челу са митрополитом црногорским Гаврилом.

*

Видело се, даље, да је Коста Стојановић са великим и детаљним познавањем, уобличио геополитичку ситуацију свих учесника у рату, при чему се посебно задржао на Немачкој и Италији, доказујући да су Немци они исти Германи који већ 20 векова бивају зачетници свих сукоба, са идејом своје светске доминације, којима увек недостаје простор да се развију својом препотенцијом, да су, између осталог, „створили нову римску државу, за германска племена и народе покорене њима“.

Иако би данас, у 21. глобалистичком веку, људских права и мултинационалних компанија, Стојановићева порука, о нужности изолације Немаца, као што се чини код погубљених епидемија, како би се сачувало човечанство од њих, доживела свеопшту осуду и одбацивање, иако за све просвећене типове, није далек дан, кад има да се призна оно што је урадио Карло Велики од Рима, тј. да се „створи европска заједница за простирање немачке државе“. У ту судбину, не треба

никога уверавати, нити, пак, нападати нашег писца, јер је он пишући ову своју расправу, крајем друге деценије 20. века, најавио све оно што се десило две деценије касније! Кад је могло онда, што не би могло и убудуће, јер су на позорници збивања, исте силе и иста обневиделост Немачком.

Нисмо ушли у траг Стојановићевом расположењу за Италију. То што је она прва помогла њему, 1906, као министру привреде, у разбијању аустријске економске блокаде, може бити и сигурно јесте разлог за његову велику захвалност и признање, али догађаји, не само после његове смрти, сасвим су га демантовали.

Италија је сама по себи, по неомеђености своје мегаломаније, још у време Стојановићевог живота, била и показивала се као наш природни непријатељ (не треба заборавити да је она главни кривац за страдање 30.000 наших регрута, којима није дозвољавала да пређу албанску реку Шкумб, ни, касније, улазак у Валону!), поготову после објављивања наших националних аспирација, које су задирале у главни пункт њеног „националног програма“, освајања целог јадранског подручја. Ту је спадала, наравно, као и увек и Албанија, за коју је, у то време њен министар иностраних дела, Сонино, рекао, да је Италија заинтересована само за њену безбедност и независност, што је, како каже наш писац, веома симпатично одјекнуло у Европи!

Док је Пашић јадранско приморје, називао српским, дотле је Стојановић, приморске градове сматрао италијанским, по традицији, по култури и по души. Но, наравно, ништа од свега тога.

*

Стојановић помиње и тзв. Солунски процес, под насловом „Солунска афера“, што она никако није била, већ се радило о потреби и престолонаследника и Пашића, да се реше организације „Уједињење или смрт“, популарно звана „Црна рука“, што су монтираним процесом, и успели, и 13. јуна 1917, у околини Солуна стрељали, ђенералштабног пуковника Драгомира Димитријевића–Аписа, мајора Вуловића и симпатизера и Аписовог сарадника, Рада Малобадића.

Наравно, тај обрачун није настао изненадно. Он је дуго припреман. Видело се да је престолонаследник тражио још 1916. од првог сазива Скупштине на Крфу, да донесе закон о преким судовима за офицере, којим је, нема сумње, хтео да се обрачуна са свим непожељним официрима, каквих није било мало, с обзиром на околности које су се изродиле и током повлачења, из Србије и Албаније, и на Крфу и потом на самом Солунском фронту. Несугласице између престолонаследника и штаба Врховне команде и виших официра, почеле

су још током 1914, кад је 26-годишњи Александар, у својству врховног команданта, хтео да има предност пред начелником штаба Врховне команде, легендарног Путника!

Може се рећи да је Солунски процес означио моралну прекретницу у редовима војске, да су неповерење, шпијунирање и свакојаке доставе, биле свакодневна појава, које ће се наставити и после ослобођења Србије, кад је велика група српских официра, пензионисањем, уклоњена из војске, чија су места заузели дојучерашњи непријатељски аустријски официри, са једним чином више, но што су га имали у непријатељској војсци!

Последица свега тога, била је по Србију погубљена. Све оно што се у избеглиштву остављало на страну, да се расправи у слободној земљи, покрио је проглас тзв. уједињења. Српска Народна скупштина није ни питана за тај чин, већ је једноставно имала да прими знању оно што је без ње, противуствано, учињено, и да саму себе распусти, чиме се и Србија угасила.

*

Може се замислити какав би урнебес и огорчење изазвала ова Стојановићева „расправа“, да је којим случајем била објављена за његовог живота! Мада је писао током рата и избеглиштва, искрено, поштено и без злих намера, он је морао бити свестан размера експлозије коју би изазвало њено објављивање, а ко зна, да ли би је уопште и објавио, да је дуже поживео, или би је оставио да сачека светлост дана у неким другим временима, која би се са мање разјарења према оном што је написано, односила.

Међутим, та и таква, мирнија и толерантнија времена, никад нису долазила, нити дошла. Увек је лична нота преовлађивала, и то не само зато што је „од оца остануло сину“, већ што чиста српска времена више нису настајала, нити ће настати. Овај народ сам себе уписује у Хазаре, што је могао да учини још 1389, и толико пута од онда, да би данас дошао до оног „трена“ свог трајања, кад га више ни нада не може извести из мрака и беспућа, у које је запао. Намножило се толико бедних изрода, који из дана у дан, и духовно и материјално, са највећим доследношћу, разграђују вековне вредности, чак и српско име, да и она мисао земунског протe, Димитрија Руварца, из далеке 1895, „Спаса нам нема, али пропасти нећемо“, нема више реалну основу!

Једноставно речено, Србија је остала без себе.

10. марта 2010. године

Слободан Турлаков